

“Involta” Ilmiy Jurnalni

Vebsayt: <https://involta.uz/>

MA’MUN AKADEMIYASINING DUNYO ILM FAN TARAQQIYOTIDAGI O’RNI

Murodullayev Mehridin

Samarqand davlat universiteti magistranti

Annotatsiya: ush bu maqolada Ma’mun akademiyasining ilm fan taraqqiyotidagi o’rni va ahamiyati. Akademiyada olib borilgan ishlar va unda faoliyat ko’rsatgan qomusiy olimlarning faoliyati haqida ma’lumotlar berib o’tilgan.

Kalit so’zlar: Xorazm, Ma’mun akademiyasi, “Bayt-ul hikma”, O’rta Osiyo, Rossiya

Ko’hna Xorazmning boy o’tmish tarixi ming yillarga borib taqaladi. Hali yaqindagina Sharq gavxari sanalgan Xivaning 2500 yilligi qomusiy kitob “Avesto” ning 2700 yilligi milliy qahramon va davlat arbobi Jaloliddin Manguberdi tavalludining 800 yillik sanalarining jahon miqyosida keng nishonlanganligi ham ana shundan guvohlik beradi. Kishilik sivilizatsiyasining ko’hna beshiklaridan bo’lgan Xorazmda azal- azaldan ilm- ma’rifat yuqori darajada taraqqiy etganligi ma’lum.

Shu tabarruk zamin, prezidentimiz I. Karimov ta’biri bilan aytganda , dunyoga Muso al- Xorazmiy va Abu Rayhon Beruniy, Mahmud Zamahshariy va Najmiddin Kubro, Paxlavon Maxmud va Ogoxiy singari buyuk zotlarni bergan¹. Bundan ming yil avval shu muqaddas zaminda “Dar ul- hikmat va maorif” yoki “Majlisi ulamo” nomi bilan mashxur bo’lgan sharqning qadimiy ilmiy markazining vujudga kelganligi Markaziy Osiyo xalqlari hayotida katta voqea bo’ldi. “Dar ul- hikmat va maorif”ning ilmiy faoliyati o’tgan asrda Evropalik va Rossiyalik sharqshunos olimlardan Zaxau, S. P. Tolstov, I. Y. Qrachqovski, P. G. Bulgakov, o’zbek olimlaridan Yaxyo. G’ulomov, Ibroxim Mo’minov, Muzaffar Xayrullayev va Ashraf Ahmedov va boshqalar tomonidan chuqur o’rganildi. Ular shu ilmiy markazning xuddi Bog’dodda IX asrdagi “ Bayt ul- hikma” (“ Hikmatlar uyi”) kabi sharqning o’z davridagi yirik ilm ma’rifat dargohi- fanlar akademiyasi bo’lganligini asoslab berdilar. XI asrda Xorazmshoxlar poytaxti Gurganjda vujudga kelgan bu ilmiy markaz endilikda fanda Xorazm Ma’mun akademiyasi nomi bilan mashxur. Ushbu yilda ana shu akademiyaning tashkil etilganligiga ming yil to’ladi.

O’zbekiston Respublikasi Prezidenti I.Karimovning sa’y-harakati bilan

Ma’mun akademiasining milliy va umubashariy taraqqiyotdagi hizmatlarini hisobga olib ,uning ming yillik to’yini munosib nishonlashga qaror qilindi.YUNESKO tashkilotining Bosh ikonferensiyasi 2003 yil sentyabrda bo’lib o’tgan 32-sessiyasida Xorazm Ma’mun akademiasning ming yillik yubileyini dunyo miqiyosida nishonlash haqida qaror qabul qildi.

“Dar ul-hikma”yoki “Majlisi ulamo”nomi bilan atalgan bu ilm maskani bir guruh olim ,adib ,shoirarning tasodifiy yig’ini emas edi. Ma’mun akademiyasi ,avvalo, ko’hna Xorazmning uzoq o’tmishdagi ilm-marifat ildizlari bilan bevosita aloqador , shuningdek u ilk o’rta asr-uyg’onish davri madaniy yuksalishining qonuniy natijasi bo’ldi².

¹ Karimov I. 1-13 jildlar. O’zbekiston

² Tolstov C.P Drevniy Xorezm. M.: Nauka. 1948

Malumki, IX-XIII asr boshlari Sharq xalqlari tarixida Sharq uyg'onish davri yoki "Islom Renessansi" nomi bilan mashxurdir³. Bu davr ilgari xalifalik tarkibiga kirgan Yaqin Sharq, O'rta Osiyo, Xorazm, Xuroson, Eron, Shimoliy Hindiston va ularga qo'shni bo'lgan mamlakatlarda ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy, ilm-ma'rifiy sohalarda yuksak taraqqiyotga erishilganligi bilan ajrali turadi. Avvalo, bu yuksalishning moddiy va ma'naviy asoslari o'sha davrda feodal jamiyati ishlab chiqarish kuchlarining taraqqiy etishi bilan bog'liq bo'lib, uning moddiy zamini xalifalik davridayoq yaratilgan edi. IX asrga kelib, poytaxt Bag'dodda tabiiy va gumonitar fanlar bilan shug'ullangan sharqning bir guguh mashxur olimlari, mutafakkirlari va tarjimonlari faoliyat ko'rsatib, ular o'zlarini bebaho asarlari bilan dunyo taraqqiyotiga ulkan xissa qo'shdilar. Uyg'onish davridagi iqtisodiy va madaniy ko'tarilishda O'rta Osiyo, Xuroson Eroning arab xalifaligidan ajralib chiqib, bu xududlarda mustaqil davlatlarning vujudga kelishi, o'zaro nizolarni vaqtincha to'xtatishi hamda marifatparvar xukumdorlarning mamlakat iqtisodi va madaniy taraqqiyoting aloxida etibor bilan qaraganliklari ham katta kasb etdi .O'sha davrda Sharqning bir qator shaharlari ,jumladan ,Bag'dod ,Damashq , Nishopur ,Ray , Jurjon, Marv,Buxoro, ,Samarqand,Kot,Gurganj,Xiva,va boshqar nafaqat savdo, hunarmandchilik, balki ilm –marifat markazi sifatida ham mashxur bo'di. IX asrda Bag'dodda faoliyat ko'rsatgan "Baytul-ul hi;ma" Sharqning to'g'ich akademiyalaridan sanalib ,mazkur ilmiy dargohda ijod qilgan olimlarning aksari, jumladan, Muhammad al-Xorazmiy,Ahmad al-Farg'oniy, Ahmad alMarvaziy, Abbas al-Javhariy va boshqalar Movarounnahr va Xorazm zaminidan yetishib chiqqan taniqli allomar va mutaffakirlar edi.

Muhammad al-Xorazmiy (783-850) "Bayt ul-hikma"ning yetakchi olimi , ilmiy rahbari, fanda yangi yo'nalish va maktab yaratgan allomalardan edi⁴. U astronomiya, matematika, gografiya, tarix va boshqa fanlar soxasida o'nlab asarlar qoldirgan. Uning "Al-jabr val-muqobala"kitobi jahonda birinchi bo'lib algebra

³ Xorazm Ma'mun akademiyasi. Ilmiy monografik to'plam. T.: Sharq. 2005

⁴ Xasanov S. Xorazm ma'naviyati darg'alari. T.: Adolat. 2001.

faniga asos bo'lgan asarlardandir. Olim matematika fanida o'nlik pozitsion hisoblash sistemasini yaratdi. Shu asosda u qo'shish, ayirish, ko'paytirish va bo'lish amalyotining qulay va oson yo'lini kashf etib, Sharq va Yevropani ilg'or hisoblash tizimiga o'rgatdi.

Fanda har qanday muntazam, izchil hisoblash jarayonini anglatadigan matematik tushuncha-algoritim tushunchasi ham al-Xorazmiy nomi bilan bevosita bog'liq, chunki olimning lotinlashgan nomi G'arbda "Algorizm", "Algoritmus" bo'lib o'zgarib ketgan.

Al-Xorazmiyning 40 yildan ortiq umri Bag'doda, "Bayt ul-hikma"da o'tdi. U Marvda, so'ngra Bag'dod va Damashq shaharlaridagi rasadxonalarda ancha yillar kuzatishlar olib borib, o'zining astranomiya doir mashhur asari "Ziji Xorazmiy"ni yaratdi. Ushbu asari bilan u fan olamida birinchi astranomiya jadvalga asos slogan olimi. Al-Xorazmiyning "Ziji" 1126 yildayoq lotin tiliga tarjima qilingan. Olimning matematika Al-Xorazmiyning matematika, astronomiya, trigonometriya va boshqa asarlaridan Quyosh, Oy va sayyoralar harakatini kuzatishda, qurulishda va shaharsozlikda, tashqi savdo aloqalarida keng foydalanib kelingan.

Amerikalik olim D.Sarton o'zining fan tarixiga doir asarida IX asrning birinchi yarmini "Xorazmiy davri" deb ataydi.

Olim 850 yili, 67 yoshida Bag'dodda vafot etdi. Al-Beruniy, Abu Nasr Iroq, Ibn Sino, al-Chag'iniylar al-Xorazmiyning o'zlariga ustoz deb bilganlar.

Ahmad al-Farg'oniy (787-861)ning astronomiya, matematika, mexanika ilmlari sohasidagi xizmatlari beqiyosdir. U Sharqda birinchi bo'lib astronomik asboblarning ixtirochisi sifatida tanildi. O'zi ixtiro qilgan astronomik asboblarning yordamida bir mingdan ortiq yulduzning joylashuvi, harakati haqida qimmatli ma'lumotlarni yozib qoldirdi.

U "Bayt ul-hikma" da matematika, astronomiya, astrofizika, giodeziya, geografiya, gidrologiya va muhandislik sohasida sarmahsul ijod sohibi bo'lgan. Olimning bizgacha "Samoviy harakatlar haqida kitob va ilmu nujum to'plami",

“Ilmu nujum asoslari haqida kitob”, “Al-majistiya”, “Astrologiia haqida kitob”, “Astronomiya ilmi” va boshqa asarlari yetib kelgan. Uning asarlari XII asrdayoq lotin va yahudiy tillariga o’g’irilgan. Olimning astronomiyaga oid asarlarida samoviy jismlar, ayniqsa, 1022 ta yulduzning xarakati, ularning turkumlari haqida qimmatli malumotlar beriladi. Ispaniyalik ashhur sayyoh Xristafor Kolumb

Amerikani kashf etishda Al-Farg’oniyning astranomik jadvallari va xaritasidan foydalangan. Al-Farg’oniy nafaqat astranom, shuningdek, amalyotchi muhandis sifatida ham mashhur bo’lgan. Uning 861 yili Misrda Nil daryosiga o’rnatgan “Miqyos an-Nil” inshoatidan suv rejimini tartibga solishda to’rtinchi asrning 60 yillarigacha foydalanib kelingan. 1998-yili YUNESKO qarori bilan olimning 1200 yillik yubileyi keng nishonlandi. Al-Beruniy, Al-Chag’miniy va Mirzo Ulug’beklar o’z tadqiqotlarida al-Farg’oniy asarlaridan keng foydalanganlar.

Bag’dodda tashkil qilingan akademiya to’g’risida yuqorida aytib o’tgan edik. Nemis fan tarixchisi X. Zuter o’zining matematika va astronomiya tarixiga bag’ishlangan asarida IX-X asrlarda Bag’doddagi “Bayt ul-Hikma”da faoliyat olib borgan 500 dan ortiq olimlarning ro’yxatini keltiradi. Chex olimi Yu. Rushkaning tadqiqoticha, bu olimlarning aksariyati Xorazm, Farg’ona, Shosh va xurosonlik bo’lgan. Bu “aksariyat”ning ham deyarli uchdan ikki kismini xorazmliklar tashkil qilgan. Shuni diqqatga sazovorki, mashhur arab geografi Ibn Xavkal o’zining “Yo’llar va mamlakatlar” nomli X asr birinchi choragida yozilgan asarida Xorazm mintaqasiga ta’rif berayotib, Xorazm aholisining ilmga chanqoqligi va zukkoligi haqida ham aytib o’tadi va “Hozir Bag’dodda xorazmlik shogirdi bo’lmagan birorta qozi, faqir yoki ilm-ma’rifatga aloqador shaxs yo’q”, - deb yozadi.

Shubhasiz, al-Ma'mun “Bayt ul-Hikma”sining shuhrati tez orada xalifalikning barcha yerlariga yetadi. IX asr oxiri X asr boshlarida xalifalikdan mustaqillikka erishgan hududlarning hukmdorlari yo an’ana sifatida, yoki al-Ma'munga taqlid qilib, o’z saroylarida ma’rifat ahlini to’plashga urinadilar. Lekin

bu urinishlarning ko`pi muvaffaqiyatsiz bo`lib chiqadi. Faqat ba'zi hollarda feodal saroylarida shoirlar va muarrixlar to`planib, ular asosan maddohlik bilan mashg`ul bo`lganlar.

Bu borada Xorazmning hukmronlari – Xorazmshohlar alohida o`rin tutadi. Xorazmda, uning qadimiy poytaxti Katda (hozirgi Beruniy) 305 yildan to 995 yilgacha afrigiylar hukm suradi⁵. Lekin 712 yildan boshlab Xorazmning ikkinchi qadimgi shahri Gurganch (Ko`hna Urganch) arablar tomonidan qo`yilgan amirning qarorgohi vazifasini bajaradi. Bu amirlar alohida Iroqiylar sulolasini tashkil qildi. Ikkala sulola ham Xorazmshohlarning qadimgi odati bo`yicha o`z saroylarida maslahatgo`y sifatida islomgacha zardushtiylik koxinlarini, islom davrida esa obro`li olimlarni saqlab turardilar.

995 yili Gurganch amiri Ma'mun I ibn Muhammad ibn Iroq Afrigiylar sulolasiga barham beradi va poytaxtni Gurganchga ko`chirib, o`zini Xorazmshoh deb e'lon qiladi. Aftidan, bu sulola almashinishi Xorazmdagi siyosiy barqarorlikka putur yetkazgan ko`rinadi, chunki ba'zi olimlar, jumladan Iroqiylarga xayrixoh bo`lgan Beruniy ham Xorazmni tark etishga majbur bo`ladilar. 998 yili Ma'mun I vafot etib, Ali ibn Ma'mun taxtga o`tirganidan keyin Xorazmdagi siyosiy ahvol barqarorlashadi. To`la ishonish mumkinki, uning otasiyoq Gurganchga Xorazmning barcha ilmiy salohiyatini mujassamlashtirishga uringan. Lekin uning vafoti bunga imkon bermadi. Bu ishni uning o`g`li Ali ibn Ma'mun sharaf bilan bajardi.

Ali ibn Ma'mun ana shunday og`ir siyosiy muhitda dono va zukko maslahatchilarga muxtoj edi. Uning baxtiga tog`asi Abu Nasr ibn Iroq o`z davrining o`ta bilimdon olim edi. U tirikligidayoq “o`z davrining Ptolemeyi” degan laqabni olgandi. Undan tashqari Abu Nasr, Beruniyni o`z xonadonida tarbiyalab, yetishtirgan. Ana shu ikki siymo tufayli Iroqiylar saroyida ilm ahli uchun ideal sharoit yaratiladi. Bu ikki shaxs yaqin va o`rta sharqdagi ko`plab olimlar bilan shaxsiy yozishmada edilar. Buning ustiga X asr oxiriga kelib Somoniylar sulolasiga

⁵ Jumaniyozov M. Ma'mun akademiyasi. Urganch.: 1994

barham beriladi. Ibn Iroq va Beruniyning takliflari bilan 1004 yildan boshlab Nishopur, Balx va Buxorodan va hatto arab Iroqidan ham olimlar Gurganchga kela boshladilar. Shu tariqa Gurganchda “Dorul hikma va maorif” nomini olgan ilmiy muassasa to`la shakllanadi. Bu ilmiy muassasada xuddi Bag`doddagi “Bayt ul-Hikma”dagi kabi ilmning barcha sohalarida tadqiqot va izlanishlar olib boriladi. Beruniy keltirgan ma'lumotlarga ko`ra, bu muassasada suryon va yunon tillaridan ba'zi tarjimalar ham bajarilgan.

Ali ibn Ma'mun vafotidan keyin (1009) uning ukasi Ma'mun ibn Ma'mun xorazmshohlar taxtini egallaydi. U Beruniyni saroyga yaqinlashtiradi va o`ziga eng yaqin maslahatchi qilib oladi. Ma'mun akademiyasi faoliyati uchun yanada kattaroq imkoniyatlar ochiladi.

- XVIII asrda frantsuz entsiklopedistlari xalifa al-Ma'mun haqidagi maqolalarida uning faoliyatini va Bag`doddagi “Bayt ul-Hikma”ning faoliyatini har tomonlama sinchkovlik bilan tahlil qilib, uning faoliyatini Afinadagi Platon

Akademiyasiga juda o`xshashligini e'tirof etganlar va “Bayt ul-Hikma”ni “Al-Ma'mun akademiyasi” deb ataganlar.

XX asrda Abu Rayhon Beruniy ijodini o`rganish munosabati bilan Abul Abbas Ma'mun II atrofidagi ilmiy muassasa ham har tomonlama o`rganildi va bu muassasa ko`p tarafdin Bag`doddagi “Bayt ul-Hikma”ga o`xshashligi va u ham o`z davrining akademiyasi ekanligi isbotlandi va unga “Ma'mun akademiyasi” nomi berildi. Ko`pchilik olimlarning fikriga ko`ra, uning faoliyat ko`rsata boshlagan davri, ya'ni olimlar to`la yig`ilib, ilmiy izlanishlar olib borilgan davri 1004 yilga to`g`ri keladi⁶.

Ko`hna Urganchdagi “Majlisi ulamo” shunchaki tashkil qilingan ilm dargohi bo`libgina qolmasdan, balki barcha ilmlar bilan shug`ullanuvchi akademiyalardan

⁶ Babashev. F Xoraz Ma'mun akademiyasi- ma'rifat o'chog'i. T.: Iqtisodiyot-Moliya. 2005

biri hisoblanadi. Ma'mun Akademiyasi 1004 yillarda tashkil qilingan. Bunga asos sifatida Abu Rayhon Beruniyini, Abu Ali ibn Sinoni bu dargohga kelgan yillardan hisoblab chiqarsa bo`ladi.

Ma'mun Akademiyasida ilmlarning turli sohalari bo`yicha shug`ullanishgan, jumladan, riyoziyot, handasa, ilmu-nujum, metereologiya, tibbiyot, geodeziya, geologiya, dehqonchili va h.k.lar.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Бартольд В.В История кудьтурной жизни Туркистани Л.. 1927
2. Бартольд В.В История изучения Востока в Европе и Россин. Изд. Второе. Л 1925
- ¹Xorazm Ma'mun akademiyasi. Ilmiy monografik to'plam. T.: Sharq. 2005
3. Babashev. F Xoraz Ma'mun akademiyasi- ma'rifat o'chog'i. T.: Iqtisodiyot-Moliya. 2005